

A KÖLTŐ ÉS A PUBLIKUMA

(RESZLET EGY NAGYOBB CSOKONAI-TANULMÁNYBÓL)

Sinkó Ervin

Nincs költői mű, melynek arculata egyedül költőjétől, csak költője talentumától, hajlamaitól és egyéniségétől volna meghatározva. Kettőn, mindig kettőn áll a vásár. Egyik oldalon a költő és a másik oldalon azok, akikhez — vagy legalábbis akiknek a színe előtt szól. Ami a szellemi élet eme két pólusa között lejátszódik, — közöny, feszültség, helyeslés vagy megbotrányozás — az nem csupán külső esemény, hanem a költő életébe vágó, életére és művére visszaható, életét és művét alakító tényező.

Egy-egy költői életmű benső és legbensőbb összefüggéseit elemezve, megfelelő figyelemre kell méltatni a másik pólus, a közönség költőhöz való viszonyát, a közönség magatartásának szerepét a költői életmű arculatának a kialakításában.

A közlés módját nem lehet a mondanivalótól különválasztani, de a hallgatóság mentalitásától sem. Maga a mondanivaló is más és más hangsúlyt kap, hangnemet és tartalmat változtat a közlés módjával. A plátói-szókratészi párbeszédben, mint minden dialógusban, van a szavaknak egy külön, esetről esetre változó zenéje. A megmondás módjával magát a mondanivalót is messzemenően befolyásolja annak a személye és reagálása, akivel Szókratész párbeszédbe bocsátkozik. Épp ez az, ami drámai feszültséggel telíti a látszólag *pusztán* intellektuális eszmecserét. Minden dialógus szubjektíve küzdelem, hogy a beszélőnek sikerüljön kitörnnie a börtönfalak közül, amit a csak magában való beszéd, a nem-beszéd, a monológ jelent.

Arisztophanész komédiáihoz természetesen mindenekelőtt Arisztophanész zsenije kellett. Ezenkívül azonban az a rendkívüli közeg is, amely az ő athéni publikuma volt. E közeg nélkül semmiféle zsenialitás se produkálhatta volna a világirodalom legtiszteletlenebbül romboló, mítosztipró és nevető jókedvükben felülmúlhatatlan arisztophanészi komédiák káprázatosan szemérmetlen könnyedségét.

A költő azért költő, mert nem éri be szemlélődéssel vagy a maga elragadtatottsága szótlán élvezésével. Assisi Szent Ferencnek mind-egy, hogy meghallják-e; prédikál a halaknak, de éppúgy teljes odaadással, a maga részére semmi viszonzást, semmi effektust se várva prédikálhatna a köveknek is. A költőnek azonban, a lírikusnak nem

kevésbé, mint a színpadi írónak vagy epikusnak, életeleme a közlés. Ez pedig meghatározott viszony teremtését jelenti az én és a nem-én között, produktív kapcsolatot, közösséget az idegennel, másokkal. Éspedig a szó hatalmával, az alkotó, a hódító szóval, melynek legyenjére létrejön, ami addig nem élt: ami csak én, ami belül volt, az kiáradva közössé válik.

A költő benső élete egyszerre intenzív és extenzív, ez a fajta intenzitás kifelé is irányul, épp az intenzitás az, amelynek kell a kifejezés.

A kifejezés, mint aktus, küzdelem a különlét ellen, szembeszállás a némasággal, mely sorssa akar lenni. A kifejezésért való vívódásban, a kifejezés aktusában, magában a kifejezés fogalmában benne van valami az önmagán kívülre sóvárgó, a magát másoknak megmutatni vágyó emberben feszülő erőből, benne van a sejtelem vagy épp az öntudat, hogy a költő másokra van utalva. Nem azért, hogy elmosódva alámerüljön s valami unio mystica-ban megszűnjön másokban létezni, hanem épp ellenkezőleg azért, mert csak a kívülállókkal, a másokkal való communio-ban találhatja meg a saját egyéni plaszticitását, veheti valóban birtokba a sajátját. Mint ahogy nincs levél címzett nélkül. Csak egy meghatározott címzett, csak a meghatározott címzethez intézett személyes szó által válik a levél igazán levéllé.

A szó attól lesz élő szóvá, hogy van, akit el kell vagy el kellene érnie, s hogy van, akire így vagy úgy, de hat. Enélkül a szó csak potenciálisan él, és nem a valóságban és valóságosan.

A sok-sok kétségbeesett könyörgő levél között, amiket Csokonai Vitéz Mihály magyar főurakhoz intézett, vagy egy, amely megdöbbenően tudatosan ki is fejezi épp ezt a megvalósulásért való epedést. Azt írja 1797. november 8-i dátummal gróf Koháry Ferencnek:

„... alázatosan könyörgök Excellenciád előtt, méltóztasson hatóságos pártfogása által lételt adni az én Múzsámnak, hogy az már tovább a homályba ne üljön...”

A homályban ülő Múzsának, a szónak, melyet senki nem hall meg, hiányzik a létel. Ez az oka, hogy Csokonai életének és élete művének központi, haláláig megoldatlan, végzetes problémájává nőtt a publikum, a publicitás problémája és azzal együtt az ő viszonya a saját költői egzisztenciájához, a saját műveire.

Az irodalmi értékek iránt a magyar irodalomtörténészek között kivételesen érzékeny Szerb Antal igen sokszor felületes is tud lenni. Csokonairól szólva beszél: „a szegény félnemes-kispolgár fiúról”, aki „a régi recept szerint mecénás által akart menekülni különös helyzetéből, teljes pénztelenségéből.” Ez igaz. Ezzel szemben semmiképp se felel meg a mindenki által ellenőrizhető tényeknek, hogy Csokonai „abból akart megélni, hogy költő”, s hogy bár főúri mecénásoktól várta az élete fenntartásához és a művei kiadásához szükséges anyagi eszközöket, „csak költő akart lenni.”

Szerb Antalnak ezt az elhamarkodott következtetését megismétli a legújabb, a Bóka László és Pándi Pál szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom története 1849-ig* című irodalomtörténet is. Ott már valósággal úgy jelenik meg Csokonai Vitéz Mihály, mint aki fejébe vette, hogy — mai kifejezéssel — felcsap professzionális írónak. Az idevágó megállapítás ebben az irodalomtörténeti könyvben szó szerint így hangzik:

„Ő az első költőnk, aki műveinek jövedelméből akarta magát fenntartani, nem lévén sem vagyona, sem jövedelmező foglalkozása.”

Nem volna érdemes szót se vesztegetni erre, ha csak holmi élet-rajzi tények tisztázása volna a kérdés. Csokonai esetében azonban épp ezen a ponton többről van szó. Csokonai vizsgálásakor életrajzi és kortörténeti adatokat is figyelembe kell vennie annak, aki magyarázatot keres a költő tragikusán torz életművének a rejtélyére. Ennek a kétségtelenül kivételes, kétségtelenül zseniális költőnek életműve nemcsak torz és torzó, hanem számos részletében visszataszítóan korcs és példátlanul egyenlőtlen.

Mint ahogy Spinózát a rabbik a nagy átokkal sújtották és kiközösítették, ünnepélyesen úgy zárták ki a huszonkét éves Csokonait a debreceni kollégium épületéből, ahová nemcsak hogy többé nem volt szabad belépnie, hanem még egykori tanuló társait is — a nagy átok mintájára — eltiltották mindennemű vele való kapcsolattól. Ez az egyszerű aktus, ez a kiközösítés, a szerves és szervezett kálvinista közönségből való kitaszítottság szimbolikus jelentőséget kap, valahogy valószínűsítő anticipációja a költő egész további „komor hazájában való remete lakásának”, egész további életének.

Nem azért volt csak poéta, mert az akart lenni, hanem annak ellenére, hogy minden lehetővé tett, hogy ne legyen csak poéta. Mindent elkövetett ez irányban, már azért is, hogy elhárítsa azt a ráleselkedő sorsot, melyet nem tudott elhárítani, ti. hogy harminkét éves korában beteg koldusként, sötét nyomorban kelljen elpusztulnia.

Csokonai nagy barátjának, Kazinczy Ferencnek egy 1803. szeptember 1-én kelt, Kozma Gergelynek írt leveléből világosan kitetszik, hogy nemcsak Kazinczy, de ifjú barátja is milyen világosan látja az író helyét és helyzetét az akkori Magyarországon:

„Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben 's olvastattam véle az Úr' levelét. Ő nagyra becsüli az Úr' emlékezését 's ajándékát velem együtt szívesen köszöni... szántuk az Urat, a' ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti izetlen írások tételére kényszerítetik.”

Tehát Csokonai is „elirtózott”, és szánta Kozma Gergelyt azért, hogy olyan „izetlen írások tételére kényszerítetik”, mint ő maga, Csokonai, akinek halotti toroknál kell mindenféle elhunytak lelki nemességét és halálát rimes sorokban elsratnia. Ugyanennek a levélnek egyik további passzusában örvendezve számol be a kicsi biztatlással is megvesztegethető, nagy rajongó az örömhírről:

„Kis István Budai és Pesti Könyváros a' Debreczeni Agostusi vásárban 3000 ftot vett-bé, és az én szeretett Kis Jánosom' Z a i djából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott-el. Itt Literatúránk' arany századja, ha ez így tart” — így lelkesedik a könnyen hívő, de már a következő mondatban maga helyesbíti literatúránk elkövetkező arany századának a vérmes reményét:

„De míg az Író hasznot nem lát az írásból, addig ne reményljük annak elérkezését.”

Költőnek lenni, az írásnak élni: áldozat vagy esetleg kedvtelés, amelyhez az kell, hogy az ember földbirtokos, pap, katona vagy más egyéb jövedelmi forrással rendelkező úr legyen. Ez annyira kézenfekvő, közismert és magától értetődő tény, annyira normális, hogy ha az ember nem hisz utópiákban, ha az ember nem Kazinczy vagy Csokonai, akkor még csak el se képzel egy távoli boldogabb időt, melyben az író is „hasznot lát” írói munkájából. Az embernek kicsapott diáknak, megbélyegzettnek vagy ahogy az utálkozó Nagyasszony, Kazinczy anyja nevezte fia barátját, Csokonait: „haszontalan embernek” kell lennie ahhoz, hogy minden rang vagy tisztviselés nélkül semmi más se legyen, csak költő.

Csokonai azonban — s ez az, amit nem szabadna szem elől téveszteni — a szigorúan hierarchikus társadalmi rangfokozatokra, kasztrendszerre épült feudális Magyarországon nem úr és nem paraszt, még csak nem is polgár, mint volt például Kármán, hanem minden kaszton kívül került, megbélyegzett, hulladék — ember, aki sehova se tartozva, szabadon lebeg az osztályok, rendek kötött és szigorúan körülhatárolt világában.

Kereste, keresnie kellett, mindennél jobban áhította a szabadságot ebből a „szabadon lebegő” állapotból, ebből az üres szabadságból, ami a fölösleges emberé, a fel is út, le is út szabadsága s az ő részére az úttalanságé, helyesebben az útvesztettségé. Fertelmes az a közkeletű, még a Petőfi Sándor róla szóló versében is kísértő legenda, mely szerint Csokonainak egyedül és épp a garabonciás gondtalan, csavargó szerepe volt a lelki alkatához szabva.

Az igazság az, hogy ennek a bohém szabadságnak pusztaságában, ahol az éjjeli munkához nélkülözhetetlen egy szál gyertya beszerzése is minduntalan felbukkanó kínzó probléma, s ahol az élet egyetlen, több mint ingatag bázisa egy-egy megalázó, szűkmarkúan mért könyöradomány, ez az ember elkárhozott lélekként vergődik. Görcsös erőlködéssel, mindenre elszántan, szinte utolsó napjáig küzdött az ő „szabadsága”, a csavargósors végzete ellen és azért, hogy valami módon valamiféle emberi feladatot s a feladattal helyet kapjon az akkori magyar társadalomban, valami láthatóan, megfoghatóan produktív szerepet az életben.

Egy-egy ember sorsára kevés dolog jellemző annvira, mint az, hogy előtte milyen lehetőségek jelennek meg erőfeszítésre érdemes, csábító vagy épp a kivételes szerencse képében. A testi és lelki nyomornak megbízható mértéke, hogy mi minden képes a kívánatos szerencse pompázatos színeiben incselkedni a boldogtalannal. S hogy mindezeket túl mennvire szenvedett Csokonai épp a sehova se tartozás, a társadalmi hailéktalanság miatt, annak legiobb bizonyítéka, amint teljes egy évig izgatottan és kitaratóan várakozik a csurgói szerencséjére.

Az isten háta mögötti csurgói református gimnázium kilenc növendékének a tanára, a rendes tanár tanulmányait befejezendő, a jénai egyetemre ment ki, és a közeli nagyközség református tiszteletes urának szerencséjére nem volt invére, hogy kilenc diák miatt és alamizsnának is csekély fizetés fejében nap nap után gyalog vagy lóháton zarándokoljon Csurgóra. E szerencsés körülmények következtében és Somogy vármegye nemes urainak kegyéből a huszonehét éves Csokonai, akinek akkor már készen megírva az asztalfiókiában van többek között a Dorottya teljes kézírata, csakugyan megkapja a csurgói gimnázium kilenc diákja ideiglenes oktatójának a stallumát.

Ő, akit ez a szerencse ért, már négy évvel előbb, 1796-ban a Nagy Gáborhoz intézett levelében újságírónak ajánlkozván, a következőképp sorolja fel, hogy „mennviben vannak meg benne a kívántatott minémisések. Tehát 1. A Deák nyelvben lévő tehetségem, minthogy fő gyönyörűséget a Római Classicusok olvasásában találok, felhat szinte a literatúráig, hozzájárulván a beszédben és levélírásban való könnvűség. 2. A Német nyelven értem a könnveket, sőt ezekből nóétai fordításokat is tettem... 3. A francia nyelv értésében közényszerű vagyok: de az ezen a nyelven való literatúrához legiobban vonszó tüzem sebes előmenettel már magamat is biztatni kezd. 4. Olaszul igen jól értek. A magyar nyelvben való tehetségemet Debreczeni születésem és 22 esztendőös koromig való felnevelkedésem, 5 esztendeig tartott utazásim és tapasztalásim az egész Magyar Hazába... nyomtatott és

még kézírásba lévő munkáim, literatúrai szüntelen való olvasásom, levelezésem és gyakorlásim, meglehetősen emelték. 6. A' statisztika, Historia, Utazások, Politica és Geographia a Természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom... Ha tehát ezen tehetségim és ezen fogyatkozásim mellett tetszik az Úrnak maga mellé venni..."

Ezek a „minémúségek” és az az önjellemzés, melyet a levélhez e szavakban fűz hozzá, hogy: „Charakteremet méltóztassék az Úr Rousseau-nak a maga barátjához Montmorencyből küldött levelében rövideden megolvasni” — nem bizonyultak elégségesnek a szerencsére, melyet Bécsből várt, ahová újságírónak akart kimenni, a Magyar Hírmondó munkatársának. De nem volt válogató, négy évvel később az akkori Magyarországnak ez az egyik legképzettebb ifjú embere még azt is szerencséjeként üdvözölte, hogy Csurgón ideiglenesen helyettesítheti a rendes tanárt, míg az Jénából vissza nem tér. Van néhány megdöbbentő dokumentum arról, hogy miként festett ez a csurgói szerencse, így többek közt egy bizonyos Csépán Istvánhoz intézett levél 1799. utolsó hónapjából:

„Tekintetes Fiscalis Uram!

Mínthogy a téli napok bekövetkeztek, instálom alázatosan... méltóztasson ezen dolgokról rendelést tételni, úgymint elsöbem szobámnak és classisomnak való fáról, annak utána mind a kettőnek fűtéséről és utóljára még az előállott éjszakákra nézve szükséges gyertyáról. Ha én conventioba nem szolgállok, szolgálattal pedig továbbra is élni akar a publicum: legalább a mindennapi consumptionról provideáljon; ne legyek továbbra is kénytelen a gyertyátlan estvéken Nagy Gergelyné asszonynak és magamnak is terhére lenni s a fűtetlen hideg napokon az éjszakákon ugyanott és a farkasordító classisba sugorogni; vagy pedig ne legyek a köz derogamenre kénytelen magam fát vágni és elfűjteni..."

A csurgói szerencse illusztrálására idézni kell még egy, ugyancsak Csépán Istvánhoz intézett levélből, melynek a költő nyilván úgy akart nagyobb, úgyszólván hivatalos nyomatékot adni, hogy a megszólítást először a vármegye hivatalos nyelvén, latinul fogalmazta:

„Perillustri ac Generoso, Domino Stephano Csepan de Györgyfalva, plurimum I. I. Dominior Fiscalis Procuratori... singulariter colendissimo”

Ezután pedig következik az alázatos kérelem „a Nagyérdemű Curator Uramhoz”.

Miután a levélíró emlékeztet arra, hogy „a Gondviselés és az Urak” az iskola oktatójának rendelték, hogy mind az iskolának mind a valásnak az idegenek előtt díszére legyen, s hogy ő ezt már elevenen tapasztalta is a curator úr jóakaratóból, „ehhez képest mostan is a Tekintetes Fiscalis Úrhoz folyamodni bátorkodom afelől, mi módon lehessen én elég tehetős az Examen Solenitásra egy Ruhát készíttetni” — tudniillik a vizsgára a diákok mind ünneplő ruhájukban jelennek majd meg, az oktatóé azonban ez alkalommal egyedül volna rongyos...

„Merjem-é magamat biztatni annyi Jutalommal a Venerabile Publicumtól, hogy egy ruhányira Contót tehessek, vagy valakitől 30 ft. kölcsönözhessek?... Merni talán vakmerőség: nem merni bizodalmatlanság.

Méltóztassa a Tekintetes Fő Bíró és Fő Curator Úrnak, az én alázatos tiszteletem mellett: és ha valami szükséges Dispositiot tenni méltóztatnak, méltóztassa a Tekintetes Fiscalis Úr még a héten valami móddal tudtomra adni, hogy az is élessze az én szükséges kedvemet.

Én még most is rosszul vagyok és a szobámba tészem a Leckéket másfél hét oltá. Talán, talán csak meggyógyulok Examenre! — Talán! . . .”

S itt kell következnie egy utolsó, harmadik, a csurgói lidércnyomásos idillt méltóan befejező dokumentumnak, mely arról szól, hogy miután egy év leteltével visszaérkezett Jénából a nevezetes csurgói református gimnázium rendes tanára, kinek elemi szükségleteiről a csurgói előkelőségek remélhetőleg inkább gondoskodtak, és akit feltehetően jobban megbecsültek, mint az éhenkórász, ideiglenes helyettesként alkalmazott csavargót, a csavargó megint csak szedhette sátorfáját. A csurgói szerencsének a befejezését, amelyet azon melegében gróf Festetics Györgyhöz intézett levelében írt meg a költő, annyira stílusosan csokoniaiasan formálta meg a magyar élet, hogy senki más, még maga Csokonai se, ennél csokoniaiasabban, illetve ilyen csokoniaiasan ki se gondolhatta volna:

„ . . . minekutána hiába kergettem volna a szerencsét, mely szüntelen vagy került, vagy üldözött, haza jöttem, s ott hagytam Csurgót, és hogy Poplicolaságomnak, melyről a világot még mind hiába próbáltam meggyőzni, legalább ott jelét hagyjam, még a fizetésemet sem vettem el, tudván a tractusnak tagadhatatlan szegénységét. Ötven mérföldnyi utamnak neki indultam, nem hozván egyebet Somogvból annál a megelégedésemnél, hogy, ha nem gyarapítottam is, legalább jobban elszéledni nem hagvtam azt a felette szükséges oskolát, s a velem az előtt való esztendőbe méltatlanul bánt publicumnak jóval fizettem; ezzel a magános örömmel indultam haza és még — két forinttal.”

Nem túlzott, mikor ötven mérföldnyi útról írt ebben a levelében. Csurgóról Szigetvárra, Pécsen, Baján, Halason, Kecskeméten, Nagykőrösön, Szolnokon és a Nagykunságon át gyalogolt, hátán a maga kis batvujával, Debrecenig. Semmi sem jellemzőbb, mint a gróf Festeticshez intézett levélnek erről az útról beszámoló mondata. Semmi sem jellemzőbb arra a csodálatos szerénységre és a nem kevésbé csodálatos képességre, mely még a legrosszabban is, ha elmúlt, valami hálát kiváltó jót fedez föl:

„Az ég megőrzött, megsegített; még arra is, hogy Baranya és Bács vármegvéket is kitapasztalhassam . . .”

Kevés az olyan ember, akit könnyebb hálára kötelezni, mint ezt a költőt.

A weimari liliouti udvari élet béklyóiból megszökött Goethe boldogan jegyzi fel Rómában (1787. szeptember 22-i dátummal):

„Mir ist aufgefallen, dass in einer grossen Stadt, in einem weiten Kreis auch der Aermste, der Geringste sich empfindet, und an einem kleinen Orte der Beste, der Reichste sich nicht fühlen, nicht Atem schöpfen kann.”

Csokonainak nem adatott meg, hogy igazi város távlatából tekintsen vissza vándorlásai sivár állomásaira. A kilenc csurgói diák ideiglenes oktatója, Csokonai állja a szavát: „a Keresztyén régulat veszem fel ezen Helyeztetésemben Maximául és a szerént így dolgozom — mint-ha mindég ebbe és itt élnék . . .”

Nemhogy félelmesen kevéssel, kevésnél is kevesebbel beéri, hanem ószinte hálára indítja az, amit mindenki más keserves száműzetésnek

érezne. Egyetlen panasza, hogy a csurgói szerencse — ideiglenes... „nékem teljes Kifeszülésem nem lehet a kis idő s a Nagy bizonytalan-ság között.” Különben a tennivaló üdvözítő ereje mintha elfeledtetné vele, hogy milyen siralmasan kevés és milyen kicsi az, amire ő kivételes eszét és szívét egész odaadással pazarolja.

Huszonkét éves volt, mikor a debreceni kollégiumból kiközösítették. Évek múltak, és Csokonai életében Csurgó az első — és egyben utolsó — olyan állomás, ahol valami közösségfélének a kebelében helyet és feladatot sikerült kapnia. Ezt, ami mindenki más számára csak istencsapás lett volna, ezt a még külön saját szál gyertyára se telő, nyomorúságos csurgói munkakört is a költő áldássá, új lendületes termékenység forrásává varázsolja. Elég neki az ilyen sovány ürügy is ahhoz, hogy azt halálos komolysággal nagy és felelős munka-alkalomnak, személyének szóló „társadalmi megrendelésnek” tekintse. Csak azért, mert debreceni kiátkozása után, újra egyszer részeseül akármilyen, de mégis valami nyilvános, szervezett, látható és kézzelfogható közösségben — ahogy oly megragadó erővel ő maga fejezi ki: „az emberszerető Oktató, aki az ő akár élő, akár holt Tanítójától vett kincset s az a miatt való Adósságot, uzsoráival együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni” — s „a bő Jutalomról” ír, melyet neki „a foglalatosságban — lételnek gyönyörűsége” jelent. (Az idézetek Csokonai Csurgóról 1799. június 25-én a „Tekintetes úr, Fő Bíró Uram, Érdemem felett való Pártfogómhoz, Sárközy Istvánhoz” írt leveléből valók.)

Mintha a hálát, mint magatartást, nem objektív tények, hanem a saját szubjektív készsége határozná meg. Abban a beszédében, mellyel csurgói tanítványaitól búcsúzott, a tanítványoktól, akiket különös módon nemcsak „kedves régi tanítványaim”-nak, hanem mint barátokat és bajtársakat, „szenvedő társaim”-nak is szólít, van egy mondat, melyet nemcsak a szenvedély megdöbbenő ereje és nemcsak eredetisége miatt kell kiemelni. Benne van abban közvetve, a heves tagadás alakjában a poeta egész életérzése, spontán személyes etikája, e személyes etika erőt adó legmélyebb titka is: a hála dicsérete, a hála a való képességnek, mint a kvalitásos emberségnek a kritériuma. Miután ebben az előre megírt beszédben arról szól, hogy ha tanítványainak kevesebbet adott, mint amennyit szeretett volna, azt a helyi potentátumokkal való elmaradhatatlan összeütközéseknek, „az előttek ismeretes gáncsoknak és kivált utóbbi méltatlan szívszorítatásaimnak tulajdonítsátok” — következik váratlanul az intellektus figyelmeztetés és egyben valósággal hárciasan kitörő hitvallás:

„Jövendő tapasztalástok mind bővebben, bővebben megtanítt rá benneteket, hogy a háládatlanok, valamint legnagyobb, úgy legpiszkosabb bűnösök is e világon.”

Az ámuló embert — az ámulás kedvenc szava Csokonainak — az ámulót, akiben eleven a hála, ily módon állítja szembe „a legpiszkosabb bűnösökkel”. Amit ő hálának nevez, az nem holmi elvont erkölcsi követelmény, nem is valami önsanyargató elszántság, hanem életérzés, a Mozart zenéjére emlékeztető, szubjektív, kifoghatatlan életörömnék sajátos kivetítődése a környező világra. Ez a hála termékeny és megtermékenyítő, tevékenyen megvalósítandó, átélte, lelkes folytonosság, kapcsolat közte, az örökös és az örökbe hagyó, a jelen „szent embersége” s a múlt és a jövő között. Csokonai nem hagyta, hogy pusztá szép szó legyen, amit csurgói hivatala elején „a foglalkozásban-lételnek gyönyörűségéről” vallott. Az embernek önkéntelenül a nagy rokon, Goethe sora: „Gibt mir zu tun, das sind reiche Gaben...” jut az eszébe.

A költő azért költő, mert a szó varázsával maga és mások közt közösséget akar teremteni. Ez a Csokonai dicsőségvágyának is a legmélyebb motívuma. S ha a dicsőség a kis fészekre, Csurgóra szorítkozik, hát akkor a kis Csurgó meghódítása lesz a nagy cél. Éppoly fáradhatatlan komolysággal, szeme előtt a legmagasabb eszményekkel igyekszik erre, mintha ennek sikerén múlna a saját és a nagyvilág üdvössége. Mert hamis elképzelés, hogy lehet poéta, aki csak poéta akar lenni. Paradoxon ugyan, de épp a foglalkozásánál fogva különálló, a közösséget másokkal legnehezebben megteremtő szubjektivitás, a poéta az, kinek életét meghatározó honvágya a közösség. Az ő közössége. A poéta a maga hajléktalanságában mindig a hajléktalanok végtelen sorát folytatja a maga módján, és kezd végtelen sort Párizsban éppúgy, mint Debrecenben vagy Csurgón, mindig egy és ugyanaz a közösséget kereső, közösség megteremtésére vágyó, a szektaalapító vágy megszállottja, a vágyé, hogy az ő legbensőbb szavában *a más ember* a maga tulajdon megszólaló lelkére döbbenjen rá.

„A foglalkozásban-lételnek gyönyörűségéhez” hozzátartozott, hogy ha csupán kilenc falusi nebuló személyében is, de volt egy „fiatal emberiség”, melyet rábízta, s ezáltal végre alkalmat adott neki, hogy nábobbi bőkezűséggel, „uzsoráival együtt” fizesse le azt, amit ő, a vidám hála embere „Adósságnak” nevezett.

Tökéletesen esztelen és épp azért, épp oktalanságával imponáns, hogy mint pazarolja az ideiglenes oktató a felgyülemlett adnivalóját, ihletett erejét ebben a csurgói intervallumban. Halálos komolyan véve az ő oktatói tisztjét, tanítványai használatára megírja *A magyar verscsinálásról közönségesen* című munkáját. Ebben a magyar irodalom történetében elsőnek fejt ki és rendszerezi a magyar verselés sajátos törvényeit, a magyar ritmus és rím külön természetét, ő az első, aki a fordítás-irodalom divatja idején azt tanítja, hogy az eredetiség, a nyelv és az egyén eredetisége az igazi költészet értékmérője. Nem azért, mintha professzorok mintájára verscsinálásra akarná megtanítani növendékeit. Amit remél, az csak annyi, hogy képesíti őket a poézis tudatos élvezetére.

„A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöztetésében áll...” Azt magyarázza, hogy a szabályok, a legjobb szabályok legpontosabb betartása se teremt poézist. Az értekezés első paragrafusában így összegezi a poézisről való véleményét: „... lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is; és ellenben jó verseket írhat valaki, azért nem poéta.”

És aztán ez első paragrafushoz írt gyönyörű „Jegyzés”-ben: „Ugvanis, csudálatos mesterséggel van rakva a méhek lépe, mely bámulást okoz, de sem édes, sem nem távol az. A színméz ellenben, ha hatszegű lyukaknak reguláiba nincs is öntve, mely kívánatos! mit ítéljünk hát a lépes mézről, mely a szép rendet, az édes ízzel együtt ajánlja? ezt a példázatot nem szükséges szabogatni. — A poéta hát csak poéta vers nélkül is; de a kire születésekor Melbemene mosolvgó szemekkel nem tekintett, akármely szép verseket írjon is, a Minerva truccára, de azért nem lesz poéta, hanem csak versjártó.”

Noha csak a pár kis diákjának szólt az értekezés, a lehetséges félreértésektől gondosabban s nagyobb elővigyázattal nem sáncolhatta volna el magát semmiféle legmagasabb fórum elé állítva sem. Épp azért, mert kérdésről volt szó — a kérdésről, mely épp neki a legfontosabb volt — a magyar verscsinálásról, eleve el kellett háritania a veszedelmes tévhitet, az iskolait, mintha a regulák megtanulása és

betartása, azaz „a jó versek” egyben igazán versek, szép versek is lennének. „A poesis lélek, amely elevenít, e nélkül a verscsinálás megholt állat” — így tanította, és arra figyelmeztetett, hogy csak a poesis, az igazi versek azok, amelyek „a füleknek ál lyukain belpodván az agyvelőbe, nyájas fortélyal vehetnék meg az elmének felegvárát.”

Egy-egy szó néha titkok ragyogó kulcsát villantatja meg. Ilyen ez a bájos szó is, a nyájas fortély. Nem álhatatos ostrommal, nem erőszakkal s nem akarmilyen turfanggal, cselszövésseel, hanem csakis nyájas fortélyal — s a hangsúly éppugy illeti a fortélyt, mint a jelzőjét — akarja Csokonai, a költő magának a publikumot, a maga és a publikum közötti közönséget megteremteni. Nagyon is tudatosan látja, hogy a szó, mely monológ, s az élet, mely nem hat és visszhangtalan marad, hiábavaló. Uldözöttségében, hazatüanságában, sebzett lelkével szünetlenül kacérkodik a nemetés rousseau-i gyönyöreinek ábramdjával, holott egész lénye expanzivításával, ha valaki, akkor ő társas életre utalt, társaságra éhes. Az esetleges elvonulás a magányba neki csak akkor volna elviselhető, ha magan érezné a távoli vagy közeli nézők, valamiféle nyilvánosság figyelő tekintetét. Éppugy, mint ahogy paradox volt a társas élethez és a magányhoz való viszonya annak a Jean Jacques Rousseau-nak is, kinek ellentmondásos, modernül meghasonlott emberségét Csokonai rajongva szerette, és nagyságát hódolattal ismerte el.

Ahhoz, hogy ne érezze a saját költői és emberi, egész társadalmi egzisztenciáját fantomatikusnak, hogy valóságosan valóságosnak tudja helyét és önmagát az adott világban, életszükséglet volt számára a közönség, bármilyen közönség, mely tud róla, mely ha nem is ér fel hozzá, nem is érti vagy rosszul érti, de megkülönbözteti, nezi és számontartja. Ezért végső fokon a csendes, háborítatlan, magányos elvonultságban való élet vágya is nála a nyájas fortélynak egy tajtája; ha lesznek, akik meghallják, hogy miként dicséri a világnak hátat fordító, sóvárgott magányt, akkor — mint színpadon a monológ — a magány látszólagossá és a monológ aktív dialógus részévé, közléssé változik.

Ama csurgói növendékei okulására írt értekezése — *A magyar verscsinálásról közönségesen* — tanúsítja, hogy ez a csélcscap bohémként agyonaneddotázott költő nemcsak lelkiismeretes, de alapos és lelkes pedagógus is tudott lenni. A rövid csurgói hónapok teljesítményei meggyőzően bizonyítják, hogy az ő számára másról és többről is volt szó, mint csak arról, hogy méltóképpen megszolgálja a falusi tanítóság ideiglenes, egyébként csapásnak is beillő szerencse kedvezését.

A csurgói évben veszi ugyanis elő és dolgozza ki azt a régebben felvázolt *Cultura vagy Pofók* című vígjátékát, és az ő rendezésében, a zenével, melyet ő komponált az előadáshoz és az ő díszleteivel, az ő betanításában adják elő a diákjai.

A „játszó személyek” számát eleve megszabta a tanítványai száma. Mínd a kiilencnek jutott szerep, sőt egy tizediket még valahonnan kölcsönözni is kellett. S mint a színdarab kéziratából kitűnik, maga a szerző is kivette részét az előadásból. A zárjeles utasítások között ugyanis olvasható, hogy mikor Szászlaki (a németes gavallér) kívánságára Petronella kisasszonynak német dalt kell előadnia: „ver Petronella valami német nótát, a firhang alatt Professor Csokonay úr” — majd mikor elhangzik a felszólítás, hogy most pedig a kisasszony mutasson be valami magyar dalt „Lavotta úrtól”, akkor „Pet-

ronella ver magyar nótát, az az a Professor”, természetesen továbbra is „a firhang alatt.”

A „játszó személyek”, a tanulók éppúgy, mint az érdemes közönség, a csurgói atyafiak legfőbb mulatságukat bizonyára abban lelték, hogy a fiúk úgy tettek, mintha ők nem is ők volnának, hanem, ahogy a szerepük kívánta, „magyar gavallér”, „öreg úri ember”, továbbá kényeskedő, nyakatekert módon beszélő, magát illegető, „németes gavallér”, aztán „secretarius” meg „inasok”, „béres”, sőt még az öreg úri ember kisaszony leánya, valamint „zsibvásáros zsidó” képében jelentek meg, váltottak szót, még énekeltek is. Hogy a professor miket adott a játszó személyek szájába, az a nézőközönségnek sokkal kevésbé volt érdekes, sőt minden valószínűség szerint, ha csak nem volt szó vaskos tréfákról, a legfontosabb mondanivalók a füle mellett mentek el.

A mi számunkra azonban van abban valami megrendítő, hogy a szegény professor egy ilyen alkalmat is felhasznál, hogy szíve legmélyéről való fájdalmas panasszal álljon a publikum elé. Két tréa között ugyanis mindjárt a darab elején szó esik *A nemzet tsinosodása* hasonlóképp tragikus sorsú, fiatal írójának, Kármán Jozsefnek a nagy és éppen ez évben észrevétlenül hajótörést szenvedett kezdeményezéséről, arról az *Uránia* című folyóiratról, melyben Csokonai is munkatársként szerepelhetett, s melynek megszűntével megint némaságra lett kárhoztatva. Az első felvonás harmadik jelenésében Lehelfi, a magyar gavallér ott találja Petronellát a zongora mellett.

„Lehelfi: Csókolom kezeit. Talám valami baja esett annak a muzsikának?

Petronella: Egyéb nem esett kedves úr, hanem némely hűrjai mégtágultak, mivel már régolta nem volt a kezemben s nem is érkeztem reá. Az a gyönyörű Urania annyira magához vonta minden üres óráimat. Ki kérem az úrtól a 4-ik kötetjét is.

Lehelfi: Sajnálom, hogy vele nem kedveskedhetem a kisaszonynak, mert ez a szép nemnek pallérozására célzó munka is arra jutott, amire minden jó szándékok Magyarországon...”

A darabban eljárják a kanásztáncot, a legvaskosabb commedia dell' arte szellemében beszél a zsibvásáros zsidó, akire farkósbottal ütnek, s aki jajgat, majd ráuszítják a kutyákat, ráncigálják, cibálják, és ilyen szavakat adnak aztán a szájába: „Phü the бүdös, háj fészek, phü the meny el, phü the бүdös szalonnás keresztyén szagu (rápök), dhisznó, nem ember.”

Van tehát a publikumnak látnivalója, és van is min nevetnie, de közben a szerző gondoskodik, legalábbis szeretne gondoskodni arról, hogy a publikum tanuljon is valami emberségeset, mert úgy melleleg elhangzik a figyelmeztetés: „... a zsidót s mást akarkit is nemzetéért gyűlölni grob magyarság; ugyanezt pedig a vallásért cselekedni, intolerans bigottság és ez egyik sem cultura.”

S a sok püfölés, a még több zamatos káromkodás, a tisztelt közönség és maguk a „játszó személyek” parlagi röhögő kedvének búsán tett engedmények érthetőbbek lesznek, ha kellőképpen értékeljük a szavakat, melyeket Csokonai az ő zsibvásáros zsidójának, Ábrahámnak ad a szájába, a zsidó „Conclusio vagy clausula” néven nevezett záróbeszédében:

„No hát hogyh tethszett az úraknakh a játék, nekem ugyan tetszett, csakh azt bánom, ebh a lelki dhiákjai mirt pro-

dukhaltak a zsidókat. Istenücsig az orcám bhüre szintűgy égett, de ha az uraknak jó volt, annyi mind e, magamnak is tetszett. Én ugyan magam is tudtam volna holmi aprólékos chomidiákat produkálni — az oromból phantlikhát húztam volna ki...”

Az a bizonyos „Csokonay professzor úr a firhang alatt” ily módon emlékeztet rá, hogy nemcsak Ábrahámnak, hanem ennek a csurgói közönségnek, az ő adott közönségének a szemében is a vásári bűvész-mutatványok és a színpadi „maskara” valahogy még egymástól külön nem vált, egymással még többé-kevésbé rokon szórakozások. S hogy az illetén hangzó zárószavában a látszólag nevetséges Ábrahám valóban a jelenlevő komoly közönség közvéleményét pellengérez ki, annak bájos bizonyossága, hogy Csokonai professzor mindjárt a darab kezdetén szükségesnek tartja, hogy Lehelfit használja fel a színjátszás védelmezésére s egyben — egyéb kritikai visszhang híján — arra is, hogy komplimenteket mondjon, illetve mondasson önmagának és diákjainak. Ez az álombeli példás magyar gavallér ugyanis így társalkodik az ugyancsak példás, álombeli, klavírozó és az *Uránia* folyóiratot faló Petronella magyar kisasszonnyal:

„Petronella: Oh a' bizony nagy kár kedves úr, most is szeretnék Comediában lenni, mert az olyan játékok a szívet jobba, az elmét nemesebbé és a gustust finomabbá teszik, ezt én mind csupa olvasás közben is érzem.

Lehelfi: Éppen Bajomban létemben hallám, hogy az examen alkalmatosságával Csurgón is játszottak Comediát és ha annak egyéb haszna nem volna is, legalább a nevendékeket rászoktatja a közönséges helyen való eleven beszédre, melytől pedig sok függ; hallom, hogy tetszett is minden jelen levő uraknak ... én magam is sajnálom, hogy ott nem lehettem.”

Talán nem felesleges emlékeztetni rá, hogy nemcsak Petronella kisasszonynak, de egész életében magának Csokonai úrnak is aligha lehetett alkalmá csak egyetleneszer is igazi színházi előadást és színpadot látni eleven színészekkel. A katolikus iskolákban még vannak passiójátékok és misztériumok hagyományai, de nincsenek ott se magyar nyelven írt világi színdarabok. Nincs magyar „theatrum”.

A Kármán József és Csokonai közös ideálját, a pallérozott magyar hölgyet megtettesítő Petronella kisasszony nem emlegethet egyetlen magyar színdarabot se, be kell érnie a Schiller *Haramiák*-jával vagy, ahogy ő mondja, Schiller „Tolvajai”-val. De maga Csokonai is egyetlen rövid és végzetes pesti kirándulása idején legjobb esetben csak valami német vándorszíntársulat előadásában gyönyörködhetett. S ez volt, ha ugyan volt, minden. S a magyar társalgási nyelv, a magyar dialógus, az eleven replika művészete, ez a fejlett társasági életet feltételező könnyedség ennek megfelelően hiányzik is az ő darabjában. Eszmecserék, beszélgetés helyett kijelentések hangzanak el kijelentésekkel szemben. Szinte hallhatóan csikorog és nyikorog az, ami könnyed mozgás és fesztelen társalkodás akarna lenni. A jelenetekben, ahol a földesúr pöröl a parasztokkal, vagy ahol a kölcsönös paraszti szitkozódás játszódik le, fennakadás nélkül, természetesen csattognak a szavak. Ezzel ellentétben ott, ahol polgári formákat kellene megjeleníteni, a figurák vallósággal a szemünk láttára keresik és tanulják az egymás között való közlekedés és a közlés, a társasági érintkezés gyakorlatát. Ilyen esetekben az írónak a legelemibb udvariassági fordulatokat szín-

te fülünk hallatára magának kell kigondolnia. A polgári *finom* beszélgetés módjához láthatóan hiányzik az eleven magyar valóság mintája.

Ezt az ellentétet meggyőzően illusztrálja „az öreg úri ember”-nek minősített Tisztes, amikor a szolganéphez beszél, és másrészt mikor ő és kisasszony lánya meg Lehelfi próbálnak társalkodni, és pedig „kímült” személyek nyelvén. Az első esetben törölmetszett, valódi és magabiztosan folyamatos a szó. Az öreg úri ember, Tisztes szinte már első hangjával, egész hanghordozásával ráismertetően fejezi ki az embert és anak a viszonynak a karakterét, mely ezeknek az eleven szavaknak az eleven lelke:

„Tisztes: No no, csak többet lássam én meg az olyan dolgot, megrakatom én a bőrötöket, dolog idején, fényes nappal heverni, alunni, éppen bizon; bezzeg nem alusztok, ördög számkázzon meg benneteket, mikor vasárnap a korcsmára kell menni; jók vagytok felvenni a fizetést, de a dolog úgy se kell egyiteknek is, mint a cigánynak a szántás. Te kocsis! meregess vizet a leányoknak a kertben, a Jancsi szolga itasson, a Ferkó pedig és az Istók igazítsák meg a félszer alját, már az ilyet nem kéne én tőlem várni. Pofóknak, a gazdának mondjátok meg, hogy méressen őrleni való tiszta búzát, kiki munka után lásson...”

Nyilván szinte magától jár rá a nyelv a szóra. Ellenben mindig újra figyelmeztetnünk kell saját magunkat, hogy „a finomabb” beszélgetésnél az író semmiképp se akarja a játszó személyeket kipellengeézni vagy nevetségessé tenni, hanem épp ellenkezőleg, akarata ellenére, mert nem lehet másképp társalognatni őket, csupa nyakatekert, kényeskedő, nevetségesen túlzó ezeknek a hősöknek a modora, ha egyszer azt kell megmutatniuk, hogy milyen a művelt társalkodás.

„Tisztes: Üljön le édes Lehelfi uram. Adjatok nékem egy széket, igen elfáradtam, — azok az átkozott cselédek, ha csak magam köztök nem forgok, maguk egy szalmaszálat se tesznek keresztül.”

Ez eddig normális beszéd. Ekkor azonban Lehelfi tesz széket — Csokonai utasítása szerint — Tisztes úr alá. Lehelfi ifjú magyar gavalér, de Petronella kisasszony Lehelfi előzékenységétől megriad.

„Petronella: Ah kérem, kedvezzen az úr magának — ne fárassza magát, az az én kötelességem.

Lehelfi: A Tekintetes úr megérdemli, hogy én ebben is megmutassam tiszteletemet. A kisasszony is megérdemli, hogy vendég létemre is megkíméljem.”

S mindezt azért, mert Lehelfi egy széket tolt Tisztes úr alá. S ezek képviselik az eszményt, melynek a székkal kapcsolatban maga Tisztes úr nevet is ad, még mindig buzgón hálálkodva az előzékenységért.

„Tisztes: Köszönöm édes Lehelfi uram, köszönöm, az úr egy cultus ember, én az urat szeretem... Már gyakran beszélünk a leánnyommal, hogy az úr egy becsületes, egy csinos magyar...”

A magyarnak a csinos jelzőjét nyilván abban a jelentésében kell érteni, amellyel az *Uránia* egykori szerkesztője, az akkor már elpusztult Kármán József használta, mikor *A nemzet csinosodásáról* —

egy esztétikai és ennek révén erkölcsi szenzibilitásában is fejlett, a felvilágosodás szellemétől áthatott, polgárosodott és városias magyar közönség kialakulásáról szőtt irreális és nagyra törő álmot.

Ez oly fontos, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni: ellentétben a közkeletű elképzeléssel, mely Csokonait valami felelőtlenül csattogó és csapongó énekesmadár-félének tünteti fel, ez a lírikus ebben a *Cultura vagy Pofók* című komédiában —, mely tele van egy elmaradt falusi úri közönség ízlésének tett engedményekkel, s ahol élő individuumok helyett bábjátékszerű genre-figurák botladoznak nehezen dőcögő s nemegyszer az író szándéka ellenére nevetségesen ható párbeszédekkel — a darabban, mely annyira magán viseli nézőközönsége kezdetleges színvonalának bélyegét — a lírikus Csokonai számtalan „nyájas fortélyt” alkalmaz, rendkívüli erőfeszítéseket tesz, hogy e lehúzó színvonalhoz alkalmazkodva, erről a színvonalról a saját legbensőbb álmai régiójába emelkedjék — és emeljen fel. Látszik a közönség és látszik a viaskodás ezzel a közönséggel, annak a lírikusnak a viaskodása, aki nemcsak szórakoztatni, hanem oktatni is akar, és akiben még mindig eleven a reformátor szenvedélye.

Csokonai annak idején véletlenül szemtanúja volt a Vérmezőn, mint kellett embereknek életükkel fizetniük azért, hogy merészelték szépet, végső fokon Kármán Józseffel egy álmot álmodni. Ugyanezen vakmerőség miatt a kivégzett Martinovicsék társai azóta is kazamaták nyirkos homályában pusztultak és senyedtek. Csokonai vállalta a lehetetlenül groteszk sorsot, hogy a vármegyei vivátoktól és lojális pohárköszöntőktől élénkített, halottas magyar temetőnek Csurgónak nevezett pici sarkában, helyettes preceptor minőségben ne csak belül tartson ki az álom mellett, mely a nála is ifjabban elpusztult pesti fiskálisé volt, hanem az álom igazságát és távlatait magában a ketrecszerű csurgói úri nyilvánosság kereteiben — számára ez egyedüli nyilvánosságban — még propagálja is.

A provinciálizmus szelleme, így a csurgói úri közönségé is, önmagára provokálózott, tehát szellemellenes. Idegenkedés és gyanakvás jellemzi mindennel szemben, ami nem fér meg a hagyományos, az ősidők óta megszokott lokális keretekkel.

Provinciális távlatból metély és romlás vagy — mindenesetre — ronbtó veszedelmekkel terhes mindaz, ami új voltával (kérdéssé teszi vagy teheti, hogy az, ami volt és van, valóban az egyetlen lehetséges és az egyedül helyes-e. Provinciális szemszögből ítélve, a váratlan kérdések gonosz kérdések, csak alattomos álcöltözetei a még gonoszabb romboló feleleteknek. A világukkal és önmagukkal elégedett vidéki uraságok mértékével mérve legbiztosabb, sőt egyedül biztos csak az, ha mindennemű újdonságok és újítók kívül maradnak az ő idilljük határain. A túl kíváncsi ember megbízhatatlan, s kívülről könnyen beszüremlenek idegen szokások és nézetek, melyek idővel még a hazainak a távolival való összehasonlítására, a távolival való értékmérésre is ingerelhetnek. Az ilyen összehasonlítások megbolygatják a patriarchális kényelmet, bíráló kedvet támasztanak, önálló, tehát következtetéseikben kiszámíthatatlan, újabb és újabb gondolatokat, kívánságokat, sőt igényeket szülnék.

A provinciális uraság alapvető magatartása épp ezért anti-odüsszeisztikus. A provinciálizmus a maga mozdulatlanságának élvezetében, a maga élvezetei féltésében mindig önmagát kultiválná. Ha van valamiféle ezen is túl terjedő világnézete, életbölcössége, az akkor tán egyetlen negatív jelében foglalható össze: a vándor — az legalábbis gyanús. Mindenki, aki vándor. Mert mért nem elég jó neki, ami mindenki másnak, vagyis nekünk mindnyájunknak kedves és jó?

A felvilágosodott Csokonai hevesen szeretett, magába szívott minden olasz, német vagy francia földön termett értéket, amihez csak a mostoha hazában hozzá tudott férni. Azok közül a magyar költők közül való, akik kultúrájukban éppannyira világpolgárok, mint magyarok. Ez a szintézis az egyik nagy titka zsenialitásának.

A *Cultura vagy Pofók* című darabjában — e komédiában, mely minden inkább, mint remekmű — nem kevesebbre vállalkozik, mint meggyőzni az adott nyilvánosságát, a csurgói úri közönséget arról, hogy a vándor nem szükségképpen léhűtő, s hogy a világpolgárt meg kell és könnyen meg lehet különböztetni karikatúrájától, a világ parazitájától. Úgy tesz, mintha hízelegne a közönségének, mikor neveltségessé teszi Szászlakit, de csak azért, hogy ily módon hiteltre találva, „nyájas fortélyal” fedeztesse fel a csurgói közönséggel Lehelfit, az igazi vándort. Ami Szászlakinál csak külső máz, majomkodás, divat, társasági cafrang, öntetszelgő henyesség, az Lehelfinél — úgyis mondhatnám — Csokonainál elszeregett bensőséges tulajdon, saját gazdagságába beleolvastott világ, saját benső életét fokozó, termékeny személyes gazdagság. Szászlaki és Lehelfi-Csokonai úgy viszonylanak egymáshoz, mint a rossz utáncat az eredetihez, a világpolgárságban tetszelgő az igazi világpolgárhoz. Szászlakinak minden csak külsőség, társasági siker eszköze, olyan társaságban való sikeré, melytől Lehelfi-Csokonai kelleetlenül fordítja el a tekintetét.

„Szászlaki: ... Ki értené itt meg az én diplomáimat, ki tudna itt engemet az én csabtos cipőkömért, szakszóniai strimflieimént méltóképpen tisztelni?”

Tisztes úr kérdésére, hogy „járt-e valaha az úr a nagyvilágba”, Lehelfi-Csokonai a következőképpen felel:

„Lehelfi: Jártam, hogy megismerhessem, megismertem s azolta kerülöm, nem kevésbé veszedelmes az a szívnek, a bölcseségnek, sőt a nemzeti characternek, mint a porban szennyeződő alacsonyosság.”

A nagyvilág, melyről itt szó esik, az arisztokrácia világa és nem az idegen nemzeteké; aki itt felel, az a Jean Jacques Rousseau hűséges tanítványa. S rendkívüli a gond, amellyel egy ilyen alkalmi darabban is a költő ügyel arra, hogy a publikuma jól megértse, mert a félreértés elkerülésére a nagyvilág iránt tett kérdést és feleletet nyomon követi az új kérdés:

„Tisztes: Hát külső országra volt-e ki és meddig?”

Lehelfi: Voltam Bécsig, voltam Lengyelországig, voltam be Erdélyig és erre a Dalmáciai tengerig és így hazám szomszédságát esmerem, csak azt bánom, hogy a Török földén nem voltam.

Firkász (Tisztes secretarius): Már annyi helyen forgolódni cultura.

Tisztes: Egy tudós és okos Hazafinak nemcsak szép, hanem szükséges is a határos nemzeteket ismerni. Legelső dolog pedig a maga házának esmérése, mert aki a maga házát sem tudja hogy áll, mi gondja annak a más házára?”

Az ál-világpolgárság, a kultúra helyén a kultúráltságban való negédes tetszelgés könnyen diagnosztizálható; Pofók egyetlen mondata, mely szerint „aki oda nem viszen, bizony nem is hoz az onnan” — felfedi a világpolgársággal való szemfényvesztésnek egész és végzetes

ürességét. A finomkodásról kiderül, hogy csak a durvaság ügyetlen takarója, s ez ellen a finomkodás ellen tüntetve, Csokonai megelőzi Petőfiit, különleges élvezettel ad helyet a népiesnek, a népdalnak, és nem lehet nem egyetérteni vele, amikor úgy találja, hogy a kanásztánc is finomabb, mint a finomkodó divatbáb, Szászlaki úr.

Hogy Csokonai a darabban elénekelte a Rákóczi nótát, amelytől „míngyárt pezseg a magyar vér”, az akkor, 1799-ben, kétségtelen kihívásnak számított, s ennek megfelelően botránykozást kellett kiváltania. De még a Rákóczi nóta sem számított volna talán bünténynek, ha a komédia többi szövege beérte volna a mulattatással. A csurgói helyettes tanár maga is szívesen nevetett ugyan nagyokat, de épp azért, mert a ritka pillanatokon kívül, amikor szíve szerint költőként szólhatott, minden mást sokkal kevésbé volt hajlandó egész komolyan venni.

Senki oly kevésbé nem válogathatott, mint ő. S mert nem válogathatott, hát a csurgói uraságokból összeverődött közönséget fantáziálta fórummá, olyan fórummá, melyet meg kell győznie nem kisebb — és e közönség számára tökéletesen aktualitás nélkül való — kérdésben, Csokonai számára oly nagy kérdésben, amilyen a kozmopolitizmus meg a szűkebb és tágabb tulajdon haza szeretetének a viszonya.

Lehelfi-Csokonai végső fokon ebben a kérdésben minden — szervesen a darabból következő — összefüggés híján, szinte önkényesen bocsátkozik a komédia kereteit meghaladó világnézeti fejtegetésekbe. Nem kevesebbet mond, mint azt, hogy az enyém csak akkor és csak attól lesz valóban enyém, ha szeretni tudom. S hogy szeretni tudjam az enyémet, ehhez meg kell ismernem a másét is. A kozmopolitizmus nem ellentéte, hanem előfeltétele a hazafiságnak, mint ahogy a saját haza ismerete, az iránta való benső elkötelezettség nélkül viszont a világpolgárság csak az élődsi sehova se tartozás árca, csak léhűtök üres nagy szava lesz.

Csak aki már-már eleped a közlés vágyától, a közösségben való egyesülés szenvedélyes óhajától, csak akiben úgy felgyülemlett a meddőségtől való magányos iszony és az ige megvalósításának a kívánsága, csak az emberre oly igen éhes lírikusnak, mint Csokonainak lehetett elég inspiráció a csurgói úri közönséggel való kapcsolat: egy alkalmi, igénytelen diákelőadásra szerkesztett komédiában, fittyet hányva a hely, idő és a nézőközönség realitásának, a Tolsztoj-regények kitéréseire emlékeztető, világjavító, apostoli hévvel száll síkra megismerésekért és igazságokért.

Kritika című, mai olvasó számára is izgatón érdekes tanulmányában Kölcsey a következő konklúzióra jut:

„Írók, kik iskolamesteri elhittséggel állanak fel s olvasóikat tudatlan gyermekek gyanánt tekintvén, apróságukat szárazon s gyermekes magyarázatokkal mondogatják el, sohasem emelik fel literatúránkat. Csak az fog mind dologhoz értő hazája fiainak, mind az idegen föld embereinek figyelmébe juthatni, ki egy tanult, és ízléssel s ítélőtehetséggel nagy mértékben bíró közönséget képzel maga előtt, s azt teljes mértékben kielégíteni törekszik.”

Kölcseynek ez a ma is érvényes szép igazsága elsősorban azokra sújt le, akik kiskoruként kezelik, alábecsülik, óvnák és megkímélnék az olvasót túlságosan nehezen elviselhető, túlságosan fájdalmas kérdésektől, kétségektől és megismerésektől. S innen a Kölcsey követelménye: az író úgy tegyen, mintha mindenkor szellemileg és lelkiileg magával egyenrangú publikum színe előtt vallana.

Csokonainál azonban a költő fantasztával paradox módon jól megfér egy megvesztegethetetlen, önámításra képtelen realitás-érzék: látja a valóságos közönségét, és egész életében — ebben az iszonyúan nehéz és rövid életében — el-elcsüggedve, de aztán mindig újjult erővel az adott közönséggel való egyesülés délibábját hajszolja, egy *unio mystica*-t; nem tud belenyugodni, hogy a sorsa a lírikus monológ. Százszor is árulást követ el saját magával szemben, remélve, hogy nagy kerülőkkel így százegyedszer eljut a közönséggel való egyenrangú dialógusig.

Talán nincs még egy költő, akinél a mű arculata ugyanannyira tanúskodik a költőről, mint a mindenkori médiumról, arról a publikumról, mellyel Csokonai a maga szava számára kontaktust keresett, kölcsönös megértést, a dialógust megközelítő, kétoldalúan termékeny viszonyt.